

Het Lam Gods door Hubert en Jan Van Eyck



1. Inleiding

De aanbidding van het Lam Gods is een absoluut meesterwerk dat we dateren rond 1432. Het werd aangezet door Hubert Van Eyck en na diens overlijden in 1426, voltooid door zijn jongere en bekendere broer Jan Van Eyck (Maaseik?, ca. 1390 - Brugge, 9 juli 1441). Het veelluik (in olieverf geschilderd op houten panelen) werd besteld door de koopman en politicus Joos Vijd en was besteld voor diens kapel in de St- Baafskerk (toen de St. Janskerk) in Gent. Het retabel is nog steeds in deze kerk te bewonderen, zei het wel in een nieuwe aangepaste kapel. Het altaarstuk bestaat uit 12 panelen waarvan er 8 met scharnieren gesloten kunnen worden. In 1934 werden er twee panelen gestolen. Eén er van werd teruggevonden maar "de rechtvaardige rechters", links onder is nog steeds spoorloos. De afbeelding die we nu te zien krijgen, is een kopie. De verdwijning is één van de meest beroemde kunstrovers in de moderne geschiedenis. Onlangs onderging het paneel een grondige restauratie (zie reeks vrt) waarbij het origineel volledig aan de oppervlakte kwam. Het werk munt uit in zijn realisme, kleurenpracht, lichtwerking en is iconografisch gezien zeer complex opgebouwd.

2. Wie staat er op afgebeeld?

De bovenste panelen tonen van links naar rechts:

- 1) Adam: daarboven het offer van Kaïn en Abel
- 2) zingende engelen
- 3) Maria
- 4) God op de troon
- 5) Johannes de Doper
- 6) musicerende engelen
- 7) Eva: daarboven de moord van Kaïn op Abel

De onderste panelen tonen aan weerszijden figuren die op weg zijn naar de aanbidding van het Lam:

- 1) de Rechtvaardige Rechters
- 2) de Ridders van Christus
- 3) de aanbidding van het Lam
- 4) de kluizenaars
- 5) de pelgrims op bedevaart.

Beschrijving van het gesloten altaarstuk

De onderste panelen tonen:

- 1) De schenker Joos Vijd
- 2) Johannes de Doper, als standbeeld in grisailletechniek
- 3) Johannes de Evangelist/Apostel, idem
- 4) De vrouw van de schenker, Lysbette Borluut

Daarboven, verdeeld over vier panelen, de Annunciatie met aan de linkerkant de aartsengel Gabriël en aan de rechterkant de Heilige Maagd.

Bovenaan:

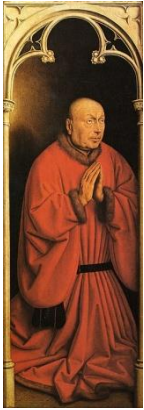
- 1) De profeet Zacharia
- 2) De Sibille van Erythrae
- 3) De Sibille van Cumae
- 4) De profeet Micha.



3. Tekst en uitleg bij iedere figuur

Gesloten panelen: Onderaan

De schenker: Joos Vijd



Hij was de opdrachtgever van het paneel en zoals gebruikelijk kreeg hij zodoende ook zijn plaats in het geheel. Vijd was een heel belangrijke politieke figuur in Gent. Hij was er meerdere malen schepen en tevens ook voor- schepen wat een beetje hetzelfde was als burgemeester. Vijd kwam uit een rijke familie. Ze hadden een kasteel in Beveren en nauwe contacten met belangrijke handelaars. Zijn vader Nicolas Vijd was diplomaat onder Lodewijk van Maele maar verrijkte zichzelf enorm door frauduleuze praktijken. Dat leverde een gigantisch schandaal op. Vermoedelijk moet de bestelling van dit retabel dan ook gezien worden als een manier van Joos om bij God eerherstel te vragen. Op het retabel staat namelijk ook heel duidelijk te lezen: "zie het Lam Gods dat wegneemt de zonden der wereld". Joos Vijd werkte ook voor de hertog: Filips de Goede. Hij was dooppeter van diens 2^{de} zoon (die Joos' naam kreeg). Het kind werd gedoopt in de St Baafskerk op, 6 mei 1432, de dag dat ook het paneel ingehuldigd werd.

De vrouw van Joos Vijd: Lysbette Borluut.

Lysbette Borluut huwde Vijd in 1398. De familie Borluut was een zeer vooraanstaande familie uit



Gent. Joos en Lysbette bleven kinderloos, wat hun vele schenkingen aan de kerk ook deels kan verklaren. Ze lieten een kapel bouwen waar dagelijkse liturgieën plaats vonden met het altaarstuk op de achtergrond. De opdracht van het schilderij kostte hen een enorme duit, maar het was misschien ook wel hun manier om een beetje onsterfelijk te blijven. De Vijds woonden tot aan de dood van Nicolas (de vader) vlak bij de kerk. Later verhuisden ze naar het prestigieuze Vijd - steen in de Opperscheldestraat (nu de Gouvernementsstraat). Evenals haar man en de andere personages op het schilderij, toont ze geen oogcontact, noch met haar echtgenoot noch met de toeschouwer. Dat zorgt ervoor dat het schilderij een rustige en contemplatieve sfeer uitstraalt. Alsof ze met hun blik al een beetje contact maken met het hogere. Toch kijkt Lysbette iets meer

opzij alsof ze eventjes wegstijgt, terwijl haar man de ogen naar boven opslaat. Daardoor komt zij iets levendiger over. Hun kledij past qua coloriet perfect in het grote geheel en toont tegelijk iets van hun welstand.

Johannes de Doper



Johannes de Doper, patroonheilige van de kerk is hier afgebeeld als een volreliëf in zandsteen, die dezelfde grijze kleur heeft als de nis waarin hij is geplaatst. Van Eyck plaatste een boogvormige schaduw achter hem waardoor hij mooi uitkomt. Hij is te herkennen aan het lam dat hij vasthoudt. Als volwassene is hij gewoonlijk uitgemergeld en haveloos afgebeeld, gekleed in dierenhuiden, met een leren gordel. Op het altaarstuk is hij inderdaad afgebeeld met lang haar en een woeste baard, hij is blootsvoets en onder zijn mantel is nog een stuk dierenhuid te zien. Hij heeft een vermoeide uitdrukking op zijn gezicht en in zijn armen houdt hij een lam, wat duidt op zijn woorden "zie het Lam van God" waarmee hij naar Jezus wijst.

Johannes de Evangelist/Apostel



Johannes de Evangelist/Apostel is te herkennen aan zijn miskelk met slangen die hij vasthoudt. Hij wordt in de beeldende kunst op twee manieren afgebeeld; als apostel is hij jong, als evangelist is hij daarentegen een grijsaard met baard. Op het altaarstuk is hij jong en vrouwelijk, met halflang, loshangend en krullend haar en zonder baard. De miskelk verwijst naar de legende waarin de priester van de tempel van Diana van Efeze Johannes te drinken gaf uit een vergiftigde beker om diens geloof op de proef te stellen. Het vergif schaadde Johannes echter niet. De miskelk staat symbool voor het christelijk geloof en de slang voor Satan.

Gesloten panelen: bovenaan, eerste verdieping

De boodschap van de engel Gabriël aan Maria

Hier zien we de annunciatie of de boodschap dat Maria zwanger is van de Messias, gebracht door de engel Gabriel op 25 maart, 9 maanden voor kerstmis. We lezen uit de mond van Gabriel: “wees



gegroet, vol van genade, de Heer is met U” en Maria’s antwoord omgekeerd genoteerd in gouden letters als was het bestemd voor God: “zie de dienstmaagd van de heer”. Het is een tafereel dat we heel vaak in de schilderkunst zien opduiken.

Ongebruikelijk voor die tijd is dat het gebeuren plaats vindt in een burgerlijk interieur. Naast Van Eyck’s werk kennen we ook de Merode triptiek van Campin uit die tijd, die eveneens het annunciatiegebeuren in

een huiskamer voorstelde. Misschien wel een beetje choquerend voor die tijd. Beeld je in dat dergelijke situatie bij ons zou afgebeeld worden tussen een frigo en een TV, het zou toch een beetje merkwaardig zijn. Christus komt met andere woorden tussen ons wonen. Op het schilderij zien we ook de typische Maria symbolen: de witte lelies die wijzen op haar maagdelijkheid, de smetteloze witte handdoek, de blauwe saffier als hemelse steen, afgezoomd met parels, een karaf met zuiver water, ... De raamopening zorgt voor diepte. Door het raam werpen we een blik op de heilige stad Jeruzalem die tegelijk veel weg heeft van een Vlaamse stad in de 15^{de} eeuw. Misschien schilderde Van Eyck gewoon het uitzicht vanuit zijn atelier?

Gesloten paneel: bovenaan: tweede verdieping

De profeten uit het Oude testament en de sibillen

De profeet Zacharia



De profeet richtte zich tegen het gebrek aan Godsvertrouwen en de zelfzucht van het volk: bekering is voorwaarde voor verder herstel. Op het altaarstuk is hij afgebeeld terwijl hij in een boek bladert. Op de banderol boven hem staat in het Latijn: 'Exulta satis filia Sion iubilabunda filia Hierusalem ecce rex tuus veniet': 'Juich van vreugde, dochter van Sion, Jubel, dochter van Jeruzalem, Zie, uw Koning komt naar u toe'. Dit verwijst naar de geboorte van Christus.

De profeet Micha



De profeet Micha, afkomstig uit Moreshet in Juda, was een tijdgenoot van de profeet Jesaja en oefende evenals deze tegen het einde van de achtste eeuw v. Chr. in Juda zijn profetische zending uit. Micha's prediking is vooral tegen de zedelijke verwildering gericht, tegen de onrechtvaardigheid en harteloosheid, tegen de afpersing en omkoopbaarheid van leiders, priesters en profeten. De profeet waarschuwt dat Jeruzalem, als het zich niet bekeert, hetzelfde lot zal ondergaan als Samaria. Jeruzalems ondergang en ballingschap staan in het middelpunt van zijn prediking, maar deze bedreiging is onmiddellijk verbonden met de voorzegging van het herstel: het heil zal komen van de grote Zoon van David, die in Bethlehem zal worden geboren. Micha is op het altaarstuk afgebeeld met naast hem een dicht boek en boven hem een banderol met daarop de woorden: 'Ex te mihi egredietur qui sit dominator in Israel': 'Uit u (namelijk uit Bethlehem) zal ontspruiten, die over Israël zal heersen'. Dit verwijst naar de geboorte van Christus.

Sibillen of heidense profetessen

In de oudheid was sibille de benaming voor een vrouw die, bezielde door de godheid, met name Apollo, in extase profeteerde. In de beeldende kunst worden de sibillen vaak in cycli afgebeeld als tegenhangers van de profeten. In de beeldende kunst wordt de sibille van Erythrae (huidige Turkije)



vaak gebruikt als symbool voor Azië, en die van Cumae (bij het huidige Napels) voor Europa. Volgens laatmiddeleeuwse opvatting heeft iedere sibille een voorval uit Christus' leven beschreven en voorgezegd en deze uitspraken komen tot uiting in de attributen die ze bij zich hebben. De sibillen die afgebeeld zijn op het altaarstuk, hebben echter geen attributen. Ze hebben beiden wel een banderol waarop een profetische uitspraak in het Latijn staat. Bij de sibille uit Turkije (met tulband) lezen we een citaat uit de Aeneas van Vergilius: "Jij spreekt geen menselijke taal, ingegeven als zij is door de kracht uit den hoge." Bij de sibille uit Napels lezen we een citaat uit het boek 'de stad Gods' van Augustinus: "De allerhoogste koning zal komen in mensengedaante om te heersen door de eeuwen heen." Op haar keurslijf lezen we ook "Meiaporos" wat dochter van Priamos betekent, ofwel de dochter van de koning van Troje, dit is meer bepaald Cassandra. (die de waarheid sprak maar door niemand geloofd werd)

Het geopende retabel

Bovenste register

De grote troonfiguren



De Goddelijke Heer:

Misschien één van de meest opvallende figuren in dit retabel is de figuur van God de Vader die centraal bovenaan troont in een scharlaken rode mantel. Tegelijk kunnen we ons de vraag stellen of het hier om God de Vader gaat of Christus Pantocrator= Jezus de alles heerser. Er zijn veel theorieën hierrond. Sommigen houden het bij hun standpunt dat het om God gaat. Hij troont als een keizer en in de drie gouden bogen boven zijn hoofd, lezen we teksten die wijzen op zijn Goddelijke kracht. Hij draagt een pauselijke tiara, maakt een zegenend gebaar en houdt een kristallen scepter in de hand. Aan zijn voet ligt een kroon. Allemaal attributen die we toeschrijven aan God. Andere elementen wijzen dan weer in de richting van Christus: Ook hij wordt heel vaak met zegenend gebaar en scepter afgebeeld. Daarnaast zien we naast hem Johannes de dooper die hem aanwijst en een boek op de schoot houdt waarop een tekst over Christus de verlosser te lezen valt. Tegelijk ontdekken we op de achtergrond textiel in goud brokaat waarop een pelikaan staat afgebeeld die zichzelf bijt om met zijn bloed zijn kinderen te voeden, een typisch symbool voor Christus. Erboven lezen we de naam van Jezus.

De details op zo'n schilderij zijn niet zo maar toevallig. Andere interpretaties houden het op de Drievuldigheid. Het Lam als Jezus Christus, erboven de Heilige Geest onder de vorm van een duif en dan daarna God de Vader. De drievoudige tiara en de drievoudige boog in de achtergrond kan dan op die manier geïnterpreteerd worden. Hoe dan ook kunnen we de centraal tronende figuur beschouwen als de koning der koningin, de Goddelijke figuur die regeert over alles. Hier als een krachtige majesteit afgebeeld.

Maria: Koningin van de Hemel

Van een ongelooflijke schoonheid is de moeder Gods . Ze zetelt ingetogen op haar troon en leest in



haar getijdenboek. Ze draagt een kleed van lapis lazuli, een hemelse kleur en één van de meest kostbare pigmenten die er op dat moment voor handen waren. Op haar hoofd prijkt een kroon die versierd is met 4 types bloemen die vaak bij Maria afgebeeld worden: de roos (verwijzend naar de schoonheid maar ook Jezus' doornkroon), de witte lelie (verwijzend naar haar maagdelijkheid), de akelei (omdat die zijn hoofd nederig naar beneden houdt) en het lelietje van Dale (of meiklokje) (verwijzend naar de liefde, beschreven in het Hooglied). Tegelijk valt ook hier op hoe de hoofkleuren in het werk: Rood- blauw- groen, heel mooi tegen elkaar uitgespeeld worden. We zien ook bij Maria krachtige rode robijnen, stralende blauwe safieren en schitterende groene smargaden in de juwelen waarmee ze

getooid wordt.

Johannes de Doper



Familielid van Jezus, hij die Jezus gedoopt heeft en hem de Messias noemde én patroonheilige van de St-Janskerk, krijgt hier terecht een ereplaats. Onder zijn groen mantel zijn we een dierenhuid wat verwijs naar zijn ascetische periode. Hij is ook blootsvoets afgebeeld. Hij richt zich op de pantocrator en wijst hem aan (zoals eerder vermeld). Ook bij Johannes zien het opmerkelijke spel tussen groen, rood en blauw, tot in de kleinste details (kledij, juwelen, achtergrond, boek, roodbruine haren en groen in de haren voor de schaduwpartijen) Boven zijn hoofd een hele oplijsting van hoogheidstitels.

De hemelse lofzang



Links zien we acht zingende engelen voor een lezenaar. We noemen het engelen hoewel ze geen vleugels dragen, maar misschien was hier plastisch gezien geen plaats voor? Ze zingen polyfonische muziek (de muziek van die tijd in Vlaanderen). Aan hun mondstand is te zien of ze hoog of laag zingen. Op de lezenaar zien we miniatuurfiguurtjes afgebeeld waaronder de aartsengel Michaël die op het einde der tijden een draak (Satan) aan het doden is.

Er naast zien we de musicerende engelen die enkel een kleed dragen en geen mantel, behalve de persoon aan het orgel die in een prachtige zwarte mantel gehuld is waarop gouden motieven geborduurd zijn. Vanuit de gezichten van de engelen spreekt weinig persoonlijkheid. Ze lijken allemaal een beetje op elkaar. Het zijn natuurlijk engelen. Men vermoedt dat deze panelen door Hubert Van Eyck geschilderd werden. Zijn broer Jan muntte uit in het schilderen van levensechte portretten. Onder de voeten van de engelen zien we een prachtige keramische vloer die eveneens voorzien is van tal van symbolen waaronder: het lam en letters die staan voor Maria en Christus.

De stamouders

Op de twee buitenste panelen zien we Adam en Eva. Ze zijn afgebeeld na de erfzonde, maar houden zich vrij recht en ingetogen gezien hun zonde. Toch zien we hoe ze volgens het verhaal hun naaktheid



met een vijgenblad bedekken. Eva houdt een vrucht in de hand. Dit is geen appel maar een soort citrusvrucht. In de Bijbel is er uiteindelijk geen sprake van een appel maar enkel van een verboden vrucht. Adam heeft lichtjes in de ogen Eva niet. Dat komt omdat in de oorspronkelijke Vijdkapel een raam rechtsboven aanwezig was. Van Eyck hield dus al in zijn schilderij rekening met de realiteit van binnenvallend licht in de kapel! Adam lijkt ook uit zijn nis te stappen als wordt hij uit het paradijs verdreven. Eva is met een bolle buik afgebeeld. Niet dat ze zwanger was. We zien dat veel vrouwen op schilderijen uit de 15^{de} eeuw op die manier werden afgebeeld. Het drukte de wens tot vruchtbaarheid uit en was ook een schoonheidsideaal. Boven hun hoofden zien we de reliëfs afgebeeld van Kaïn en Abel, de zonen van Adam en Eva die de zonde verder volbrengen: het offer en de broedermoord. Adam en Eva belichamen de erfzonde. Ze zijn niet in felle kleuren afgebeeld maar daarentegen in een duistere nis. Toch zullen ze ook de eerste zijn die het paradijs op het einde der tijden weer zullen binnentreden. Ze komen op de buitenste luiken voor. Als de luiken worden dichtgeslagen bedekken ze perfect het beeld van de Pantocrator, alsof ze daaruit voort kwamen en daarnaar zullen terugkeren.

Benedenregister

Daarbij zien we een mooie uniformiteit tussen de onderste panelen: een hele resem kleinere figuren in een wijds landschap die doorloopt van het ene paneel in het ander.

De liturgie rond het Lam



Op het grote centrale tafereel zien we een prachtige tuin vol bomen, planten, bloemen,... Een beetje een nieuwe tuin van Eden. In het midden zien we de liturgie rond het Lam Gods onder de lichtstralen van de Heilige Geest (de duif). Daarrond 4 groepen figuren in kleurrijke gewaden.



Het Lam staat op een altaar (we lezen: zie het Lam Gods dat wegneemt de zonden der wereld) wat verwijst naar de eucharistie. Het Lam is geslacht (het bloed stroomt uit de borst in de kelk) maar staat tegelijk rechtop wat verwijst naar zijn verrijzenis. Rond het lam zijn 14 engelen opgesteld die de attributen van Christus dragen (doornkroon, kruis, nagels,...)

Vooraan in het midden staat een octogonale (achthoekige) fontein, waarin 12 waterstralen kletteren. Het water van het bekken stroomt in een bron die bezaaid is met edelstenen. De bron staat (zoals we

op de teksten te lezen) voor het levende water dat voortkomt uit God en het Lam. Het verwijst ook naar de doopvont (vont/fons/fontein betekenen: bron).



Compositorisch werd er in die tijd altijd gebruik gemaakt van compositorische schema's (driehoeken, cirkels,...). Hier zien we hoe op het centrale paneel, de driedimensionale vormgeving van de achthoekige doopvont twee maal herhaald wordt in de compositie. Eenmaal in de opstelling van de liturgische groep rond het Lam en nogmaals in de opstelling van de apostelen en profeten.

Het cijfer acht is binnen de Christelijke leer een heilig en volmaakt getal. Het verwijst naar de 'achtste' dag. Dat is de dag na de sabbat, de dag na de voltooiing van de schepping. De dag ook dat Jezus verrijzenis voltrokken en de schepping volmaakt werd. Octogonale (achthoekige) structuren komen vaak voor in de Christelijke traditie (doopvonten, kerken, torens,...)

Bekijken we nu even de groepen mensen die op het centrale paneel te zien zijn.

Links onder zien we de uitverkorenen uit de voor christelijke wereld, meer bepaald

De Joden en Heidenen



bepaald. Rechts tegenover deze groep vinden we

Dit zijn vermoedelijk geleerden die door hun hoogstaande levenswandel (filosofen, vorsten, leraren,...) hun hemel verdienen, naast profeten en andere. We zien een kleurrijke bende en ontdekken tal van hoofddeksels (hoeden, kapjes, tulbanden,...) waaruit we kunnen afleiden dat ze uit verschillende contreien kwamen. Het is echter zeer moeilijk deze personages te identificeren. Tal van speculaties zijn mogelijk maar niks is vooralsnog bewezen. Ook hier zijn de personages niet met elkaar bezig maar kijken naar God, het Lam of in de richting van hun boek. Wat de sfeer van het werk mede

De Christenen



Hier krijgen we een afbeelding te zien van de 12 apostelen, pausen en martelaren. Sommige martelaren zijn te herkennen aan hun attributen, bv. de Heilige Livinius die zijn tong in een nijptang houdt (patroonheilige van Gent wiens tong eruit gerukt werd).



Rechts bovenaan zien we vervolgens de **Heilige vrouwen**

We zien: maagden, martelaressen en belijdsters en abdisen. Ze dragen allemaal zegepalmen en zijn getooid met bloemenkransen. Ook hier herkennen we specifieke Heiligen aan de hand van hun attributen, bv. H. Barbara met toren, H. Dorothea met haar bloemenmandje, H. Agnes met haar lam,...

Links bovenaan zien we de **Heilige mannen**

Dit zijn pausen, kardinalen, bisschoppen, monniken, geleerden. Dit zijn geen martelaren omdat ze geen typerend rood kleed dragen. De Heiligen zijn belijders, dat wil zeggen dat ze niet door een marteling heilig werden verklaard maar wel door de belijdenis van hun geloof. Opvallend is hier dat ze hoofdzakelijk blauwe gewaden dragen en geen baard hebben. Blijkbaar komt een baard enkel voor bij mensen die in de bijbel vermeld staan.

Bovenaan prijkt de Heilige Geest onder de vorm van de duif. Opmerkelijk zijn de lichtstralen die vanuit hem vertrekken. Het licht speelt in dit gehele schilderij een zeer belangrijke rol. Het licht van Gods geest bereikt daarmee alle personen op het tafereel.

Zij die Christus dienen in de wereld

De Ridders van Christus



Hier wordt verwezen naar de ridders die kruistochten uitvoerden. Hoewel dit in de tijd van Van Eyck niet meer voorkwam, bleven ze voortleven als een ideaal. Het is moeilijk te achterhalen wie hierop afgebeeld staat. Van één weten we het zeker. De centrale ridder op het witte paard is de Heilige Joris, die we herkennen aan zijn attributen (het vaandel met rood kruis). De andere zijn vermoedelijk? De heilige Sebastiaan en de heilige Michiel. Achter de ridders zien we gekroonde hoofden. Het zijn dus vermoedelijk koningen, keizers, heersers die verbonden kunnen worden met de kruistochten (Karel VII, Filips de Goede,...?) maar daar is geen zekerheid over.

De Rechtvaardige Rechters

We zien een kopie dat in 1940 gemaakt werd door Joos Vanderveken ter vervanging van het gestolen paneel. Hij gebruikte hiervoor een 16^{de} eeuwse kopie van Michiel Coxie uit het museum van Brussel.



Met rechtvaardige rechters wordt rechtvaardige bestuurders bedoeld. Leiders die door hun onberispelijk gedrag in het hiernamaals toegelaten zullen worden. Ook hier zijn identificaties, speculaties. Men denkt de Graven van Vlaanderen te herkennen en er wordt gespeculeerd dat Jan Van Eyck hier ook zichzelf heeft afgebeeld (vierde plaats vooraan, de man die ons met licht gebogen gezicht aankijkt). De in blauw geklede ruiter in het midden achteraan zou Hubert kunnen zijn. Er wordt ook beweerd dat Vanderveken bij wijze van grap een portret van Leopold III maakte. Dat zou dan de tweede van links achteraan zijn met rode hoed. Maar daar bestaat geen zekerheid over.

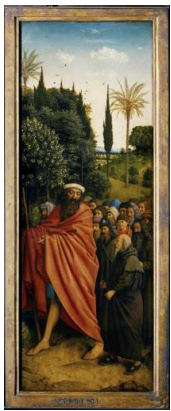
Zij die de wereld verlieten om Christus te dienen

De kluizenaars



We zien naast de rotspartij, negen kluizenaars. Het zijn allen oude baardige mannen die in bruine pijen gekleed zijn (merk het groen en blauw op in de schaduwpartijen). Vooraan zien we een figuur met een rood onderkleed, hij draagt een gebedssnoer en houdt een stok vast. Dit is vermoedelijk de Heilige Antonius die een teruggetrokken leven in Egypte leidde. Achter de kluizenaars zien we twee kluizenaressen. Eén van deze vrouwen kan geïdentificeerd worden als Maria Magdalena, de zondige vrouw die later boeteling werd. De andere vrouw is niet geïdentificeerd.

De pelgrims



Het landschap verandert overduidelijk in dit paneel. We zien cipressen, palmbomen, citrusbomen. Bomen die we aantreffen in het Middellandse zeegebied, de landen waar de beroemde pelgrimsroutes naar toe liepen (Spanje, Italië, Palestina). We zien een stoet van 17 pelgrims. Pelgrimages waren in de Middeleeuwen één van de belangrijkste socio-religieuze fenomenen. Ze stappen net zoals de kluizenaars in de richting van de paradijs tuin. Een reusachtige gestalte in een rood gewaad wijst hen de weg. Deze figuur herkennen we als de heilige Christoffel. (zijn naam betekent: hij die Christus draagt). Het verhaal vertelt dat Christoffel een reus was die zijn kost verdiende door mensen over te zetten naar de andere kant van de rivier. Toen hij op een dag een kind op de schouders nam, werd gedurende de tocht, het kind zwaarder en zwaarder. Christoffel begreep dat hij Christus die de last van de hele wereld draagt, op zijn schouders droeg. Op de kledij van de pelgrims achter Christoffel herkennen we de typerende attributen die toegeschreven worden aan de bestemmingen van de pelgrims. De St Jacobsschelp verwijzend naar Compostella, de 'veronike' of afdruk van Christus' gelaat verwijzend naar Rome en de metalen medaille verwijzend naar Jeruzalem.